

ватися сей новий «козацький дух». Пок. польський учений, очевидно, вжив сього виразу в такім же згорднім значенні, як уживав його Куліш. Але, не боронячи тих творів перед закидами наукової чи літературної критики, мусимо признати, що власне се «козацтво» — се безоглядне революційне дерзання, а не хвалена Скаргою стара «уцтивість і повольність всякому проложенству» (с. 494—5) вирятувало нашу Русь в сю критичну хвилю. Більш ніж столітні впливи західного реформаційного руху підняли нарешті високу хвилю в засто-ялій воді руського життя, і козацькі випадки наших домородних літераторів, проповідників і агітаторів зрушили і поведи у бій широкі лави тих задріманих мас. Не академічні спроби василів острозьких та копистинських, а козацькі високоти смотрицьких і вишенських, підхоплені «неученими попами» київськими і понесені серед козацької маси, рішили справу — так, як у новім відродженні ХІХ ст. «гайдамацька» революційно-дерзновенна поезія «п'яної Шевченкової музи».

Початок нової літератури. Герасим Смотрицький і Василь Острозький. Між визначні історичні події попадають часто факти дуже невеликого значення — коли вони дають, чисто випадково, нагоду виявитися нагромадженим соціальним силам і таким чином відкривають підставу для нового групування нейтральних елементів. Така от випадкова, але дуже яскрава роль в розвої соціальних відносин у нас на Україні при кінці ХVІ в випала календарній реформі, проголошеній папою Григорієм ХІІІ у 1582 р. Вповні раціональна, на об'єктивних астрономічних, а не яких-небудь церковних мотивах оперта, ся реформа, одначе, дала різним противникам папства вдячну нагоду задемонструвати свою ворожнечу до нього. Вони, як то говорилося про німецьких протестантів — скорше готові були розійтися з сонцем, ніж зійтися з папою. А у нас на Україні і Білій Русі, коли всякі католицькі інстанції стали розпростирати новий календар на православне святкування — справді не без бажання показати православним їх залежність від католицької державності, се викликало у православних спеціальне завзяття: ніяк не датись на таку маніфестацію! Тим більше що царгородський патріархат дав для того канонічну підставу, відкинувши папську реформу, тому що вона розминалася з постановами вселенського Нікейського собору про святкування Великод-ня, і закликав православних Польщі-Литви не приймати «римської прелесті».

Особливо гострі форми боротьба за календар прибрала у Львові, зимою 1583/4 р., — тому що арцибіскупові Соліковському прийшла нещаслива гадка скористатися з сеї на-

годи на те, аби відновити свої права на зверхність над православними Львівське міщанство тому рішуче спротивилось. Тоді архієпископ заборонив православним справляти різдвяні свята за старим календарем, вислав своїх ксьондзів з озброєними ватагами, що силоміць витягали з церков духовенство і вірних з церков під час богослужіння, запечатували церкви і т. д. Православне міщанство, осмілене кількома вже перед тим щасливо виграними сутичками з львівським магістратом на пункті своїх горожанських справ¹, рішило дати рішучий бій архієпископові і всій католицькій владі на пункті своєї релігійної автономії. Організовані були депутати до короля, справі надано якнайширшого розголосу. Король подавсь: уже в січні 1584 р. видав грамоти, де поясняв, що заведення нового календаря, ним проголошене, не може служити приводом до яких-небудь насильств над православними і їх релігією. Але справа ятрилася далі, за справою свят православні стали витягати інші обмеження свого обряду і церкви. На сойм, що відбувався у Варшаві 1585 р., були змобілізовані всі православні сили. Вийшла галицька православна шляхта з владикою Балабаном,— митрополит не приїхав, щб викликало великі жалі, вилиті в грамоті до нього від галицької нібито шляхти. Роль патрона і представителя взяв на себе кн. Костянтин Острозький, і, бувши тоді в близькій приятні з всемогучим канцлером Замоїським, він змусив католицьку партію до серйозних уступок. Соліковські мусив видати декларацію, що він на будуче не тільки не перешкоджатиме в нічім православним обрядам, але не матиме ніяких претензій до юрисдикції й доходів львівського владицтва. Король видав православним привілей не тільки в підтвердження свободи православних обрядів, але і в признання їх права будувати всякого роду церкви, школи і шпиталі,— чим здійснювалися всякі обмеження, фактичні і закондатні, практиковані до сього часу.

Отже, православні виграли кампанію вповні, і настрої їх мусив сильно підняти. Особливо серед львівського міщанства, що було, властиво, руховою силою в усім епізоді, хоч і висувало наперед, для форми, шляхту і магнатів як верству політично привілейовану. В почутті своєї сили й удалості львівські міщани беруться по сім за різні чоргові справи культурно-національного характеру, занедбані ієрархією і аристократією. Заходяться викупити й пустити в рух друкарню Івана Федорова, що опинилася в заставі у його кредиторів, львівських євреїв, і носилася чутка, що кредитори, з приводу смерті старого друкаря, збираються продати її кудись за

¹ Див. Іст. Укр. V с. 243—4.

кордон. Задумуються над організацією школи, щоб протиставити греко-слов'янську науку, по мислі відозви Тяпинського, латинській католицькій науці, котру з таким успіхом тоді почали організовувати єзуїти. З нагоди приїзду до Львова небувалого гостя — східного патріарха Йокима антиохійського, що з'явився там зимою 1585/6 р. в дорозі до Москви, братчики постарались використати для здійснення сих планів його авторитет. На їх прошення він видав обіжник до всього православного суспільства, оповіщуючи про львівські плани — «хотятъ с помочию божею панове мешчане львовские школу закладати для наученья дѣтем христіанъскимъ вшелякого стану, которыя бы мѣли учити ся писма светогѡ грецького и славенъского, да не будетъ родъ ихъ христіанский аки бе(з)словесенъ ненаучения ради; и тежъ купили друкарню писма словенского и греческого, у той же школе потребную, в полѣтора тысяча злотых заставленую, и тежъ церковь хотятъ муровати новую, и домъ на школу, и домъ на друкарню, и домъ на шпиталь, просто поновляючи все законъное строение». Заразом братчики подали на його затвердження новий статут свого братства, перетворюючи його в свого роду духовний орден, призначений на піднесення релігійності і моральності серед громадянства, та визначаючи йому широкі права як організаційному церковному і національному центрові для всієї галицької Русі — контрольному апаратові не тільки над мирським громадянством, але і над церковним життям і над духовенством, включно до самого владики, — і патріарх підтвердив за ним такі широкі права¹.

І от серед такого підвищеного настрою, почуття своїх сил і сміливого дерзання, в тім-таки Львові літом 1586 р вийшла брошура галицького єзуїта Бенедикта Гербеста, що під пишним заголовком² подавав конспекти своїх проповідей, проголошених у львівській католицькій кафедрі для навернення до Риму місцевих русинів і вірмен, а при тім у незвичайно грубій і обидливій формі відзивався про руську церкву і всю «дурну і мізерну Русь», як він її без церемонії величав:

«Пан-біг Жидів карав в ласці своїй, давав їм пророків, тепер на них гнів божий — пророків не мають. Так от і від Греків, а з ними і від Русі Бог

¹ Ширше про це в Іст Укр VI с 509 дд. Культ.-нац. рух с. 111 дд.

² Wiary kościoła rzymskiego wywody u greckiego niewolstwa historia dla jedności z kościelną dłuższey historyey, dla Rusi nawrócenia pisaney, wypisał to x. Benedykt Herbest, societatis Jesu kapłan, za starszych swoich pozwoleniem. До брошури, датованої травнем 1586 р, долучені конспектні таблиці, з датою 23 січня; вони, мабуть, роздавались або розкидались під час викладів Гербеста і найбільше й викликали заворушення серед православних.

все відібрав. Не мають ані памяти, щоб уміти «Отче наш» і «Вірую в Бога»; ані розуму, щоб добачити спасенні річи, ані доброї волі, аби добре жити. Що до тайн, то вони убивають душі малих дітей, не маючи єпископського миропомазання. При тілі Христовім впадають в ідолопоклонство, в супружестві — в явне чужоложство. Про характер тайни ані питати їх! Боже, змилуйся над ними і відбери сліпих вождів!»¹

Се була та ж ідея, що розвивалася Скаргою в його книзі, але Скарга не висловляв її так різко й оголено, а Русь тоді не чула себе в такому розмаху сили й енергії, як десять літ пізніш. Те, що з стидом і покорою пускалося повз вуха в 1570-х рр., не могло пройти дурно тепер. Львів, місце виступів Гербеста, закипів, а гомін обурення пройшов по цілій церковній і книжній лаві українській. Старий «ректор острозький» — Герасим Смотрицький, висваривши «богохвальні, великославні і правовірні народи Руські», що висилають на бій з напасниками «плохих і голих замість збройних рицарів, а неучених простаків замість мудрих ораторів», сміливо вхопив перо під істинно революційним гаслом: «так ся написало, як ся розуміло» — «бо (мовляв) не за власне почав працювати!»¹ І своїм памфлетом, видрукованим острозькою печатнею в 1587 році, зробив справжній початок новій друкованій українській літературі. При всіх дефектах сеї першої проби, вона дорогоцінна не тільки як яскраве відбиття своєї епохи — засвоєння українським пером методів і засобів, даних реформаційним рухом на польсько-руським ґрунті, але і чисто літературними прикметами: переходом до досить живої, невимушеної мови і манери. Те, що зробив протестант Рей в польській літературі, робить у менших розмірах, з меншим талантом і тому з меншим впливом на дальшу творчість, але в кожному разі — цікаво і небезрезультатно, наш «острозький ректор». Тому його брошура, донедавна зовсім незвісна і не оцінена, новішими часами стала предметом пильного досліду і справді варта великої уваги. Треба їй добре приглянутись, не спиняючись перед тяжкуватою, засміченою полонізмами формою, і тоді дійсно побачимо в ній виразні і досить навіть яскраві елементи нової літератур-

¹ Пам'яток лит. II с. 597. В 1890-х роках, коли в галицьких уніатських кругах справлялося трьохсотліття унії, піднявся був інтерес до Гербеста як «предтечі унії» — що він у 1567 р., в статті «Wypisanie drogi», підняв справу прилучення Русі до римської церкви. З цього становища розпочав про нього велику студію Ол. Сушко, тоді укинчений богослов, потім євангелістський проповідник у Канаді. Але студія його «Предтеча Унії» (Записки львівські т. LI—LII) лишилася нескінчена. Проти переоцінювання ролі Гербеста як письменника і діяча виступив у своїй монографії про Скаргу Третяк «Wypisanie drogi» передрукував ак. Студинський в Памятках укр.-рус. мови і лит. т. V 1906.

ної творчості, що часто випереджують дуже сильно іншу творчість своєї доби¹.

Особа автора і його діяльність звісні мало. Найбільше знаємо від його сина, звісного пізнішого дяча, Максима, в чернецтві Мелетія В брошурі «Обгрома Verificasiey», виданий віленським братством 1621 р, Мелетій Смотрицький, збиваючи слова противника, що назвав Герасима Смотрицького попом, докоряє йому, що видко, він «чоловік покутний» (з глухої провінції), коли не знає такого визначного дяча, як Герасим. Відчуваючи то як шпильку, звернену проти нього, Мелетія, немовбито він був попович, він відповідає (у виразах, правда, не дуже категоричних і вложений в інші фрази), що Герасим Данилович Смотрицький був шляхтичем і мав свій «земянський шплахцік» (маєточок) на Поділлі — де він родивсь і виховавсь, і був гродським писарем кам'янецьким за трьох старостів, а потім жив на Волині, всім звісний як «великий свого часу чоловік в народі Руськім», і дис-

¹ Брошура стала відомою і приступною тільки з опублікуванням її пок Голубевим в Архиве Юго-Зап России ч I т VII, 1887 р, з дефектного (без кінця) примірника бібліотеки київ Дух академії Перед тим були тільки глухі відомості про неї Добровські в «Institutiones linguae slavicae», с LV, згадував примірник п з «Календарь римски новы» віденської двірської бібліотеки, очевидно, дефектний, без вступних частин, і його звистку повторяли потім Каратаєв й ін, не можучи її провирити, тому що сього віденського примірника потім не можна було розшукати Малишевський в додатках своєї праці «Мелетій Пигас» т II, 1872, передрукував академічний примірник, не познавши, що то за твір, бо кінця, з іменем автора, в сім примірнику не було воно подане було анаграмою, як передав її Добровські «написано у Академіи Острозькой йкциртомс чиволинад мисарега», і пояснено «хто знає по-арабськи (читати з правої руки до лівої), легко се зрозуміє» Але ся книжка Малишевського не вийшла в світ, і тільки небагатьом була відома Коротку характеристику твору подав у своїй дисертації про «Палінодію» Копистинського Завитневич у 1883 р, а по виході Архива пок Сумцов у своїй статті «Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ южную і западную Россію григоріанскій календарь» (К Старица 1885, V) дав «Ключеві» широку оцінку, признавши його «за одинъ изъ самыхъ крупныхъ і цѣнныхъ южнорусскихъ литературныхъ памятниковъ конца XVI ст.» (с 244) Готов був навіть поставити Смотрицького вище від Вишенського «По складу мысли і способу выражения ихъ, Герасимъ Смотрицкій имѣеть много общаго съ Іоанномъ Вишенскимъ, но онъ превосходить послѣдняго со стороны общаго своего развития, что выражается преимущественно въ систематичности его полемическихъ доводовъ» (с. 246) З польської сторони варто навести оцінку пок Третьяка Він підносить значення «Ключа» як «початку багатої літератури полемічної друкованої», з боку мови — як «щасливу пробу витворення літературної руської мови» Далі — як «прегарне відбиття, що виразисто відбиває моральний образ автора, а разом цілої верстви, котру він представляє — власне тої бідної руської шляхти, сильно консервативної, що тільки трималася «*starościcia zaszyłych błędow*» У автора ще не бачимо того полемічного завзяття, яким визначались письменники протестантські — се типовий русин щодо гумору, котрим прикрашає всю свою полеміку, — характеристична прикмета всіх руських письменників від Вишенського до Кулша» (с 100).

дав від кн. Острозького неабияку маєтність у Костянтинівській волості «Запобігаючи упадкові руської церкви, віноставив вічні пам'ятні праці. одна з них, присвячена фактично всій старшині руської церкви, була поіменно дедикована одному з них; потім була друга і третя — все написано побожно, правовірно, нічого єретичого»¹. Пізніший уніатський письменник Суша каже, що Острозький, знаючи неабияку між русинами ученість Герасима Смотрицького — тодішнього кам'янецького підстарости, намовив його покинути сей уряд і прийняти ректорство «Острозької гімназії», за що дав йому в державу два села². Ся звістка мало що варта, переказує тільки пізнішу опінію, і дійсні відносини Герасима Смотрицького до острозької школи зостаються невідомими ближче. Натомість бачимо, що він у 1570-х рр берє участь у виданні Біблії, можливо що й кермує сим ділом, судячи з того, що йому припадає честь написати передмову до сього монументального видання. Інших писань, крім «Ключа», від нього не зосталось. Копистинський ще згадує якийсь «не кунштований, поважний еднак вірш роскый», котрим Смотрицький «на непорядные хиротонизанты и их рукоположенцы волаал и нарекал» (с. 1057), але, на жаль, ся сатира не заховалася. Ми одначе ще повернемось до сеї згадки про неї.

Єдиний примірник «Ключа», що був ото передрукований³, складається з присвяти Ол Острозькому на 5 сторінках, окремо нумерованих, далі — з передмови до читача на 9 сторінках, з статті проти папського примата, затитулованої «Ключ царства небесного, и нашеє христианское духовное власти нерешимый узельъ» (ст. 10—17), і з другої статі про зміну календаря — «Каленьдаръ римский новый», що уривається на ст. 37.

Присвята молодому княжичу Олександрові — єдиному з синів старого князя, що зостався вірним батьківській вірі, віддає тривогу українського громадянства за сей останній православний пагонєць великого дерева. Автор нагадує славу і значення його роду, що походить від самого Володимира, «преславно и многочудьно крестившого землю Рускую», і благає малого княжича йти слідами великого предка і «міти всегдашнее пильнее бачене на зацний стан і на новий (молодий) вік свой — в котром не только часу якого долгого, але и дня и години единое стравити дармо а безпотребне

¹ Архив ЮЗР I VII с 428—9, текст, що на нього тут Смотрицький відповідає, міститься там же на с 492.

² Saulus et Paulus, 1666, с 15—6

³ В бібліотеці б Дух Акад його вже не могли знайти мені, щоб перевірити доволі недбалі видання Малишевського і Голубева

шкода». В сих «юношеских літах» треба добре управити й накерувати «свыше спряженную колесницу», і між іншим — визначити собі просту путь у справах релігійних, «а колебання у веру неуставичного или переменения — Господи сохрани!» «Кгди ж з Богом жартовати, у вірі о нем отмінюючися — зле, а еще горше — соблазн иним, звелаща слабым подавати!». Треба триматися віри, в котрій хто хрестивсь і від батьків її одержав. І хоч сам-таки Смотрицький, як знаємо, за краще вважав би, щоб мирські люди взагалі не дуже заглиблялися в релігійні питання, а вірно йшли за своєю церквою, та коли вже такий час настав, що кожний хоче сам доходити тайни церковних догматів, то він просить і молодого княжича не полінуватися перечитати присвячену йому книгу і покористуватися з неї — укріпитися в православі¹. Адже «все церковне око» з усіх сторін умилено дивиться на молодість княжича і з слізми молиться до Бога, аби не зостатися зовсім без наслідників «свого начальника у православі пресвітло сияюшого». Він не повинен образитися оцею пригадкою: обов'язок тих, що ідять хліб та з інших добродійств користають, — говорити правду своїм добродіям. І старий ректор наводить віршовану цитату, що наказує цинити тих, що не притакують на все, і гонити тих, що над усе цинять вигоди життя і не вважаться перечити, щоб тих вигід не стратити (оригінальний текст далі).

Взагалі передмова держана в тоні піднесенім і гіднім, свобіднім від підлещування, і вислів її досить відповідає сій гідності настрою; тільки в звіснім уже нам виступі про сучасну цікавість до богословських тем автор випадає з високого тона, впадаючи на хвилю в жартовливий. Особливо ж велично витримано початок. Насамперед думка, що в загальній змінності і загибелі всього виживає і не вимирає тільки рід, опертий на фізичній і моральній традиції — вірності своїй церкві Звідси висновок, що найвищий знак божої ласки — непорушне заховання такого роду, як Острозький, в своїх володіннях і в своїй вірі.

Ижъ мало не всѣ рѣчи сотворенные отъ початку свѣта, за предивнымъ устроениемъ ихъ творца, переходити едины по другихъ и гинуты мусѣтъ едины въ единомъ округу лѣта, другіе в колку (в кілька літ), иніе въ колкудесятъ — ажъ и до ста и далей, ачъ естество или натура ихъ не гинеть — кгдажъ прошлому подобное вырастаетъ и родит ся едино зъ другого. Также и народъ людскій, которому всѣ тые рѣчи суть подручны и поданы: высоколетаючіе птицы, глубоко плаваючіе рыбы, быстро скачучіе звѣри. И все иное подъ ноги ему есть покорено, а вжды и той также менитися¹, толко не гинуты муситъ. Едины коротько ли, долго ли на свете побывавши до общей матери свое ворочаютъ ся, а иніе на мѣстца ихъ наступаютъ². И такъ в томъ воля Божія дѣетъ ся и дѣяти ся будетъ ажъ до скончания свѣта

¹ Одмінятися

² Друк · наступать

А ведъже вѣрныя а добродѣльные толко смертъю зъ дочасного на вѣчное премѣняютъ ся А иные пакъ якобы и не умирають — бо мудрецъ такъ написаль родивый чада не умираеть, кгда жъ собѣ подобного отъ семени и церкви своей наслѣдникомъ, то есть дѣдичемъ по собѣ оставляетъ И набольшое благословенство и ласку на свѣте у Бога и творца своего относить тые, въ которыхъ отчества и добрахъ по нихъ не дѣдичить общій¹, и не убѣгають² ани забиваютъ ся о то чужие

Таковымъ благословениемъ почтилъ и увелбилъ³ Богъ оного великого Владимира, преславно и многочудно крестившаго землю Рускую, которого церкви и роду защная лнѣтя и донынѣ не устала Въ нейже истинный наслѣдникъ и властный потомокъ ваша кн милость есть еси, ина мѣстце оныхъ великосановныхъ и многославныхъ предковъ своихъ наступае

По сій високій присвяти наступае довшя передмова до читачив, писана бильшъ свобідно і фамільярно, місцями з сильним почуттям і навіть пафосом: «До народовъ Рускихъ короткая и пилная предмовка, з напомниманием и молениемъ прилѣжнымъ»

Автор у дотепних, досить іронічнихъ виразахъ нагадує (маючи на гадці, очевидно, книгу Скарги), як то останнього часу учителі костьолу римського з церковнихъ проповідниць, «з варстатів друкарськихъ» і різними іншими засобами, «з великою пыльністю и потужнимъ стараннемъ» взылись «до народівъ Руськихъ», минаючи своїхъ бувшихъ одновірців, що повідступали від їхнього костьолу, «познавши в немъ штось непристойное» Під небеса виносять святість, силу і над усімъ світомъ владу папи, а патріархів з усею грецькою і руською церквою топчуть ногами, мішаючи докупі недовірство, глупоту і ереси, та кличуть «в єдність» — на унію А православні на се мовчать і тимъ недбалствомъ стягають хулу на свою віру і церкву Особливо прикро, що зостався безъ відправи торішний львівський випадъ Гербеста (наведений нами вище), з виписаннямъ руськихъ збочень, — і теперъ такихъ вигадокъ, хоч і неправдивихъ, але шкідливихъ, у всіхъ повні вуха.

Вы не вѣдати чи такъ на тоє долго ся розмышляете, если призовете албо нѣтъ, чи такъ тоє згода мимо пушае А в томъ вѣра ваша и законъ, а напередъ вѣры вашей подателія, Бога, отъ нихъ хулитъ ся у васъ пресвятое имя, спросе и поносе И зводятъ ся многіе а отступаютъ отъ вѣры Што вѣдати, за таковое недбалство ваше не будете ли колись чинитъ личбы ведле талантовъ каждому з васъ свыше повѣренныхъ и многихъ различными властями и достоенства отътолже почтеныхъ¹ Вжды то есть людскій обычай и повинность на пытане чинити отповедь, а на писане такое другое, — чога отъ васъ не видати ани слыхати и до нынѣ² Во што ачъ вдаватись и заходити в речъ далеко шкода, але тежъ вкортце и правдиве отправити и своихъ у вѣре покрепити не вадить; о чомъ и Петръ святыи радить мовлячи «готови будте завжды ку отповѣди каждому пытаючому васъ», и прочая⁴

¹ Чужий.

² Претендуютъ

³ Звеличив

⁴ З огляду на доволі тяжкий стиль оригіналу я подам переклад, бильшъ свобідний, щобъ ясншъ зрозуміти гадку.